

5. Образ австрійської влади у громадській думці українського суспільства

Зустріч з Австрією перевершила сподівання українців, які на відміну від поляків не мали підстав сумувати за втраченою державністю Речі Посполитої. Реформи освіченого абсолютизму збіглися з настроєм українського суспільства, яке потребувало надії на зміни. На емоційному протиставленні австрійських часів польським сформувалося австрорусинство — сукупність настроїв, які відображали позитивну, емоційно забарвлену настанову української інтелігенції та селянства в Галичині до трону й Австрії. Австрорусинство відіграло певну роль у становленні новочасної української національної свідомості, сприяючи відмежуванню української політичної культури від польської. Важливою складовою австрофільських настроїв була позиція греко-католицького духовенства, в середовищі якого на початок XIX ст. сформувалася концепція австрійського лоялізму як вияву вдячності за покращення матеріального і соціального становища¹⁴⁰.

Протягом першої половини XIX ст. лоялістські настрої українців набули політичної ціни. Українське питання в руках австрійських урядовців перетворилося на вагомий чинник стримування польських незалежницьких домагань. Українці сприйняли увагу Відня як вияв особливих симпатій до «вірних русинів». Така атмосфера була для них комфортною, тішила самолюбство. Проавстрійська позиція греко-католицького духовенства допомогла Австрії під час наполеонівських війн обстояти суверенітет над стратегічними галицькими землями. Незважаючи на те, що австрійський уряд оцінив цю лояльність, його політика щодо українців була суперечливою. Відень використовував українців тому, що була переконаний у відсутності в них національно-державних прагнень¹⁴¹; підтримував їх прагнення «поки вони не виходили поза межі пасивності»¹⁴². Лише видавничі ініціативи «Руської трійці» змусили його визнати, що українці мають свої національні інтереси.

По смерті Йосифа II серед селянства почав формуватися міф про «доброго цісаря», поширювалася теза, що Йосиф II хотів покращити його становище, однак йому перешкодила шляхта. Формування образу «доброго цісаря» було планомірною політикою Відня, яку реалізовували австрійські чиновники¹⁴³. Ще за панщизняних часів селянин, відчувши себе скривдженим через шляхтича, відразу казав, що «піде до цісаря й там знайде справедливість»¹⁴⁴. Незважаючи на те, що подібні скарги здебільшого залишалися без відповіді, прагнення селян звертатися за допомогою до цісаря посилювалося. У скаргах до цісаря українські селяни називали його «нашим найласкавішим батьком краю», а себе — «осиротілими підданими», покинутими на поталу місцевій владі¹⁴⁵. Міф про «доброго цісаря» зміцнів завдяки скасуванню в Галичині 15 травня 1848 р. панщини¹⁴⁶.

Укорінення серед українців лоялістських настроїв продемонструвала революція 1848–1849 рр. Завдяки пропагандистській роботі духовенства (базувалася на тезі про повагу до влади, яка походить від Бога), українське населення пов'язало свої національні та соціальні здобутки не з революційними подіями, а навпаки, з протидією їм. Аргументом, який схилив греко-католицьку верхівку до співпраці з австрійським урядом, були побоювання перед окупацією Галичини Росією, на території якої не визнавалася Брестська церковна унія¹⁴⁷. Єпископ Григорій Яхимович, передбачаючи спроби польських політиків залучити українців до польського незалежницького руху, застерігав: «я готовий на все і вчора написав заповіт, оскільки виступити проти уряду жодним чином не думаю»¹⁴⁸.

Саме за підтримки австрійського уряду була створена й діяла Головна руська рада¹⁴⁹, що представляла найчисельнішу і найвпливовішу на цей час так звану австрійсько-українську течію в українському русі¹⁵⁰. В основу її діяльності був покладений принцип пасивності, що, своєю чергою, склав підґрунтя австрофільської ідеології¹⁵¹. Проте небажання австрійського уряду йти назустріч домаганням українців, зокрема у ключовому питанні поділу Галичини, сприяло отверезінню українських політиків. «Видно що мѣнѣстеріумъ съ нами нечестно [...] собѣ поступило, — писав у 1849 р. голова Головної руської ради М. Куземський. — Якъ потреба була, щобѣ ворогамъ заимпонувати, то намъ свѣтили баки, а ро bidzie, badz zdrow Zydzie!»¹⁵²

Постреволюційний період характеризувався спробами української політичної еліти органічно поєднати лоялістські настрої щодо Відня з завданнями національного розвитку. Тоді виникла формула одночасної відданості українців національній традиції і цісарському двору, зведена в ранг певної святості¹⁵³. Епохальною подією став візит до Львова в 1851 р. цісаря Франца Йосифа, який посвятив наріжний камінь під будівлю «Народного дому». Церемонія була проведена як маніфест про-австрійської лояльності українців. Демонструючи прихильність Австрії і вдячність за позицію в революції 1848–1849 рр., Франц Йосиф залишив своїх ад'ютантів позаду і промовив знаменні слова: «Тут я між моїми Русинами». Українські політики розцінили їх як заохочення до продовження проавстрійського курсу¹⁵⁴.

Упродовж 50–60-х років XIX ст. українські політики очікували позитивного повороту Відня, сподіваючись, що для цього достатньо переконати у справедливості своїх домагань. З кіл вищої церковної ієрархії до Відня було направлено 15 меморіалів зі скаргами на утиски поляків¹⁵⁵. Така настанова, поєднана з небажанням відмовлятися від патріархальних традицій, страхом перед новими політичними рухами, обов'язками, які накладала легальна діяльність, змушувала українців діяти всупереч політичній кон'юктурі. Після Жовтневого диплому, коли всі обговорювали перспективи демократичних перетворень, українське політичне

керівництво пов'язувало надії винятково з волею монарха («На Галицкой и Володимірской земли живе доси народъ рускій, надъ которымъ пануе Цѣсарь Францъ Іосифъ, а Русинамъ аутономіи непотреба»¹⁵⁶).

Сподівання українців на «м'яке» пристосування мовно-культурних і релігійних потреб до інтересів Відня й балансування на внутрішніх суперечностях Австрійської монархії без більших зусиль не справдилися. Не бажаючи визнати поразку після перетворення Галичини у польську автономію, керівництво українського руху в особі церковної ієрархії в 1870 р. зробило останню відчайдушну спробу оперти національну програму винятково на тезу про лояльність до Австрії. У меморіалі митрополита Йосифа Сембратовича русофілам і народовцям пропонувалося подолати незгоди, заперечивши прагнення належати до будь-яких позаавстрійських державних утворень (Росії, Речі Посполитої, «якоїсь української, якоїсь малоруської держави»), натомість декларувати вірність австрійській конституції і прагнення на її підставі розвивати «нашу галицько-руську народність»¹⁵⁷. Угодова акція засвідчила прагнення церковної верхівки уникнути актуальних пошуків національної ідентичності поза австрійськими кордонами. Її провал показав початок глибоких змін у національно-політичних орієнтирах українців, у тому числі переосмислення українсько-австрійських відносин.

У другій половині 1860-х — на початку 1880-х років український рух ставав дедалі відкритішим для русофільських настроїв. Польські політики використали це для представлення українців у Відні ворогами держави. Нерідко звинувачуючи їх у тому, до чого вони не закликали, утверджуючи в публіцистиці термін «москвофільство», поляки торували у Відні шлях для обмеження конституційних прав українців у Галичині. Це «звертало мимоволі симпатії до Росії»¹⁵⁸ останніх, створюючи ґрунт для нових звинувачень. Русофіли й народовці у практичній політиці дотримувалися засади національної солідарності, через що звинувачення в русофільстві поширювалися на весь український рух і робили сподівання на компроміс із Віднем украй примарливими. Стан став безвихідним. Прислухаючись до польських голосів, Відень «не помічав» демонстративної лояльності українців. 1870-ті — початок 1880-х років стали «справді скандальною епохою рутенської політики»¹⁵⁹.

Певним виходом видавався розрив українофілів з русофілами, що мав відкрити шлях для «іншого» трактування українців владними колами. Провідним гаслом народовських політиків наприкінці 1880-х років стала «зміна системи», за якою українське питання набуло другого-рядного, внутрішньопровінційного статусу. Ідея народовців полягала у встановленні прямих контактів із Віднем, утвердженні там думки, що український національний розвиток відповідає інтересам Австрійської держави, яка мала б змусити поляків піти на поступки¹⁶⁰. Ці заходи збіглися з відновленням інтересу Відня до українців через загострення зовнішніх відносин. В австрійському зовнішньополітичному відомстві

формувалося переконання, що «українська карта» може бути використана у протистоянні з Росією. Спостерігаючи за настроями у Відні, польські політики намагалися перехопити ініціативу, щоб не допустити українсько-австрійського порозуміння.

Так визріла ідея укладеного за посередництвом австрійського уряду українсько-польського порозуміння в Галичині 1890 р. Декларуючи розрив із русофілами й лояльність до Австрії, народовці розраховували на здобутки у шкільництві, адміністрації, судочинстві й загалом на зміну «неприятної Русинам системи»¹⁶¹. У новоєрівських деклараціях були сформульовані засади політичного австрофілства, яке прийшло на зміну австрорусинським настроям — створення в Австрії центру, «до якого би гравітували руське тіло та руська душа»¹⁶². Утім, сподівання українських політиків не виправдалися: сформована в 1860-х роках система українсько-польсько-австрійських відносин могла лише модернізуватися, не зазнаючи засадничих змін. Польський чинник залишався для Австрії першорядним. Українське питання, що прямо й негайно не загрожувало інтересам держави, перебувало «на маргінесі» хаотичної австрійської політики; будь-які починання Відня поверталися в межі провінції, де переломлювалися крізь призму польських інтересів, залишаючи австрійському уряду роль спостерігача.

Для зведеного до цих позицій Відня більше значення мав формальний характер справ, ніж настрої в суспільстві. Нерідко чиновники писали до Відня розлогі звіти, в яких, попри реальний стан справ, стверджувалося, що правопорушення цілком вписувалися в норми австрійського законодавства. Своєю чергою австрійські урядовці закривали на це очі. Такі ситуації, наприклад, щоразу повторювалися у справах про порушення законності під час виборів у Галичині. Так само в очах держави більше значення мав факт укладання польсько-української угоди, ніж її подальша доля¹⁶³. Згідно з прийнятими польською й австрійською сторонами правилами гри, документальне («паперове» — для Відня) тлумачення політичних процесів, яке нещиро творилося одними й так само сприймалось іншими, існувало у власному світі, певною мірою незалежному від реального.

Унаслідок спровокованих «ноюю ерою» внутрішньополітичних дискусій в українському русі у стосунку до Австрії як пріоритетна утвердилась теза про опертя на власні сили. Переломними стали так звані Баденівські вибори 1895 р. до Галицького сейму, що супроводжувалися брутальними правопорушеннями проти лідерів українського руху, й влаштована після них українська «депутація» до цісаря. Депутація з 221 особи, що представляли всі східногалицькі повіти, від'їжджала до Відня у супроводі «народом зложеної жалісливої співанки “Подивися, цісаріку, який нарід бідний!”». Однак цісар прийняв лише кількох її представників, а його погляд був сформований колишнім галицьким намісником і актуальним прем'єром Казимиром Бадені, за якого поль-

ські впливи в Австрії сягнули свого апогею. На аудієнції, яка тривала близько чотирьох хвилин, Франц Йосиф обмежився загальними тезами про прагнення справедливості й завершив її символічною мішаною французько-німецькою фразою «Adieu, mein Herrgen» («Прощайте, мої панове») ¹⁶⁴.

Баденівські вибори 1895 р. і депутація до цісаря символізували назрілий психологічний перелом в українському суспільстві, поклавши край столітньому періоду наївної віри в «добрного цісаря». Є.Олесницький згадував: «Того почування, що його я тоді зазнав, не в силі я представити. Я не розумів досі тої гіркої розпуки, тої сказженої злості, яка мене тоді опанувала на цей вид безконечної неправди, безправства, нечуваного насильства, яке в моїх очах тут довершили на моїм народі. Це почув я і цього зазнав щойно дня 25 вересня 1895 р. під час Баденівських виборів. І це чули ми всі. Я бачив, як старі сиві селяни плакали як діти... І це піднімало мою злість і розпуку, викликувало в мене докори проти нас самих, що в такій хвилині вміємо лиш плакати [...] По цих виборах і по масовій депутації до цісаря [...] мусили собі всі наші земляки сказати, що в Австрії нема для нашого народу ніякої будучности, ні ніякої надії. Давні почування “тирольців Сходу” вигасли зовсім. Вони від цього року належать вже до історії» ¹⁶⁵.

Наприкінці 1880-х років відбулося розмежування українофільського й русофільського образу Австрії. Обидві версії відображали суттєве політичне дозрівання українського суспільства й відзначалися спробами критичного осмислення як негативних, так і позитивних рис австрійського панування. Відповідний для цього ідейно-психологічний клімат у русофільському середовищі виник унаслідок судового процесу 1882 р., в якому низку провідних русофільських діячів було звинувачено в державній зраді й діяльності на користь Росії. Процес продемонстрував русофілам, що терпіння Австрії щодо їх експериментів навколо власної національної ідентичності не безмежне. Українські діячі також почали задумуватися над причинами цієї чи іншої позиції Відня, шукати чинники, які на неї впливали, зокрема у сфері міжнародних відносин ¹⁶⁶.

Ще критичнішим поглядом на австрійську владу відзначалися лідери сформованої на початку ХХ ст. москвофільської течії, які звинувачували Відень у прищепленні підавстрійським русинам «чужої» національної ідентичності ¹⁶⁷. Остаточний перелом на користь негативного трактування ролі Австрії в долі «русского народа» утвердився в москвофільському середовищі внаслідок подій Першої світової війни. Талергоф — концентраційний табір поблизу м.Граца, в якому в 1914–1917 рр. ув'язнювалися запідозрені в русофільстві українці, став для москвофілів символом власного мучеництва і протистояння слов'ян германському світу ¹⁶⁸. Крізь призму Талергофа москвофіли почали оцінювати й усе попереднє австрійське правління, стверджуючи, що Талергоф став його логічним наслідком. Рівну міру відповідальності за жертви Талергофа

москвофіли покладали на українофілів і поляків, прирівнюючи їх до біблійного Каїна¹⁶⁹.

Українські громадські діячі й учені українофільської орієнтації неохоче порушували тему політики австрійського уряду. Багато з них були активними громадськими діячами й пов'язували національно-політичний розвиток українців з проектами перебудови Габсбурзької монархії. Цілісної форми українофільська концепція набула у працях О.Барвінського, за твердженням якого лише «під охоронними крилами австрійського орла засіяла для руского народу ясна зірниця красшої долі і волі». Політику Відня в українському питанні він узалежнював від внутрішньої сили українців, а їх проблеми у стосунках із Віднем пояснював нескристалізованою національною свідомістю, піддатливістю на проросійську пропаганду¹⁷⁰. Напередодні Першої світової війни оцінки Відня стали критичнішими. За твердженням О.Барвінського, Відень недооцінював внутрішній потенціал українського суспільства, схилився до думки тих, хто вважав українців меншовартісним народом. О.Барвінський стверджував, що підтримка Віднем українського руху відповідає його державним інтересам і наголошував на геостратегічному значенні українських земель¹⁷¹.

На зламі XIX–XX ст. українсько-австрійські взаємини після періоду безкритичних сподівань українців і стрімкого розчарування — аж до покладення на Відень відповідальності за всі, нерідко глибоко внутрішні, проблеми українського руху — перейшли у сферу прагматичної політики. Із втратою русофілами провідних позицій Відень позбувся головного аргументу, який дозволяв відхиляти вимоги українців, навіть у площині національно-культурного розвитку. Своєю чергою українофільські політики шукали в Австрії опертя для актуалізації загальноукраїнського питання, а також усвідомлювали відмінності у становищі українців в Австрійській і Російській імперіях. Австрійський уряд не хотів утрачати українців із поля зору як можливу противагу полякам у разі активізації їхніх незалежницьких устремлінь. Інша річ, що цей «критичний» момент так і не наступив. Включення до програм українських політичних партій на зламі XIX–XX ст. як мети досягнення Україною власної державності стало логічною відповіддю українського руху на численні розчарування у спробах знайти в Австрії свого вірного союзника.

Водночас постійна присутність австрійського чинника у відносинах українців з іншими народами, примара українсько-австрійської спілки відігравала роль потужного фактора, що стримував колонізаційні та румунізаційні процеси. У підсумку саме це підштовхнуло українців до відмови від сподівань на зовнішню допомогу. Критика австрійського уряду в українському русі стала елементом агітації, завдяки якому політики пояснювали населенню такі поняття, як гарантовані конституцією права тощо. Прикладом такого використання образу Відня була масові акції протесту під час візиту до Львова в 1904 р. австрійського прем'єра

Ернеста Кербера, через які прем'єр мусив пересуватися по місту потайки¹⁷². Такі й подібні заходи розхитували політичну систему і змушували Відень пильно стежити за розвитком подій у Галичині. На початку XX ст. у періоди загострень українсько-польських відносин австрійський уряд рішуче втручався в ситуацію, змушуючи польських політиків усувати найбільш драстичні для українців моменти.

Протягом століття австрійського панування польські політики Галичини еволюціонували від неприйняття чужої влади до усвідомлення переваг австрійського конституціоналізму. Одночасно змінювався підхід до поляка — державного чиновника. Якщо наприкінці XVIII ст. співпрацювати з владою вважалося національною ганьбою, в середині XIX ст. — вимушеною необхідністю одиниць, то на зламі XIX—XX ст. польська аристократія вважала за честь обіймати найвищі посади, боролася за посади і з гордістю приймала австрійські відзнаки. Чи не найпромовистішою ілюстрацією цієї зміни було те, що смертельно поранений українським студентом М.Січинським галицький намісник, представник польського аристократичного роду граф Анджей Потоцький в останні хвилини життя вважав за потрібне сказати: «Перекажіть цісареві, що я був його вірним слугою і помираю на посту». Натомість українське суспільство еволюціонувало від надій на владу, поки вона була «австрійською» до неприйняття її як чужої, загарбницької, коли вона стала «польською». Українці звертали увагу уряду на державницькі устремління поляків, підкреслюючи їх антиавстрійське спрямування, стверджували, що польські можновладці поводитимуться в Галичині не як представники австрійського уряду, а як «повновласники будучої польської держави»¹⁷³, «президенти польської республіки»¹⁷⁴.

Після початку Першої світової війни політики українофільського табору проголосили лояльність до монархії Габсбургів, однак і під час війни польське питання залишилося для Відня першорядним. Польські політики обмежували ентузіазм Відня щодо використання «української карти» в зовнішньополітичних конфліктах, звертаючи увагу на те, що проавстрійська позиція українських політиків не відображає настрої всього українського суспільства, частина якого не має сформованого почуття національної окремішності та піддається русофільській пропаганді, а також застерігаючи щодо неможливості виступу в майбутній війні на боці австро-німецького блоку українців Наддніпрянщини, здебільшого відданих царю і православ'ю¹⁷⁵. Символічною була остання промова українського депутата (Євген Петрушевич) в австрійському парламенті: «Ми були завжди вірними Австрії; у всіх війнах Австрії українські бійці належали до найвірніших і найбільш жертвенних і то було нашою найбільшою помилкою, бо Австрія ніколи не винагороджує вірності. Австрія завжди вважала нас і по сьогоднішній день вважає лише об'єктом визиску і об'єктом, за який можна купити інший об'єкт і десятками років платила нами полякам, так, що для нас самих вже

нічого не залишилося. [...] Сьогоднішня Австрія плямує честь Європи, не є ніякою державою у правовому сенсі, є в'язницею, в якій життя народів є найбільшою мукою»¹⁷⁶.

Примітки до розділу 7

- 1 Fras Z. Galicja. — Wrocław, 1999. — S.6-7.
- 2 Grodziski S. Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848. — Wrocław etc, 1971. — S.27, 29.
- 3 Bartoszewicz K. Dzieje Galicyi, jej stan przed wojną i «wyodrębnienie». — Kraków, 1917. — S.3.
- 4 Grodziski S. W królestwie Galicji i Lodomerii. — Kraków, 1976. — S.19-20.
- 5 Chłędowski K. Zajęcie Galicji // Chłędowski K. Z przeszłości naszej i obcej. — Lwów, 1935. — S.21-32.
- 6 Bienarżówna J., Małecki J.M. Dzieje Krakowa. T. 3: Kraków w latach 1796–1918. — Kraków, 1979. — S.39-175.
- 7 Grodziski S. W królestwie Galicji... — S.24; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. — Kraków, 2004. — S.15-25.
- 8 Balzer O. Historia ustroju Austrii w zarysie. Wyd. 2, poprawione i skrócone. — Lwów, 1908. — S.296; Grodziski S. Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji... — S.128-133.
- 9 Там само. — S.157-165.
- 10 Łoziński B. Z czasów aktów dominikalnych (Przyczynek do historii administracji w Galicyi) // Łoziński B. Szkice z historii Galicyi w XIX wieku. Z przedmową i pod kierunkiem W.Tokarza. — Lwów, 1913. — S.119-154.
- 11 Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи паншинного господарства. — К., 1959.
- 12 Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne pod red. T.Pilata. — Lwów, 1878. — R.4 (Statystyka gminna). — S.10-11.
- 13 Tokarz W. Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. — Kraków, 1909. — S.31-81.
- 14 Balzer O. Historia ustroju Austrii... — S.349-354.
- 15 Tokarz W. Galicya w początkach ery Józefińskiej... — S. 45.
- 16 Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. — Rok 1907. — Cz.IX. — №15-16. — S.59-62.
- 17 Adres z 10.XII.1866 r. // Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914. — Warszawa, 1993. — T.2: Źródła. — S.254-256.
- 18 Łoziński B. Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859). — Lwów, 1901.
- 19 Піяй С. Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 рр. та її наслідки // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. історична. — 2002. — Вип.37/1. — С.246-252.
- 20 Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego. —1868. — S.98, 111.